

Prof. Zeki Velidi Togan
için Atatürk Üniversitesi
tarafından hazırlanan Hâtıra
Kitab'ına Dr E. Esin'in katkısı

TONGA—ALP—ER

(KÜLTÜR VE SANAT TÂRİHİ BAKIMINDAN BİR DENEME)

İthâf

Tonga/Tunga-Alp-Er , veya Frâsyâb, yahud Afrâsiyâb adları altında, Türk, Aıab ve İran kaynaklarında, H. III/M.IX.yüzyıldan beri bahsi geçen cihângir Türk Hâkânına, merhûm Hocamız Prof. Zeki Velidi Togan, de'ın alâka duymakda idi. Tonga-Alp'ın efsânevî şahsiyetine târihi bir hüvviyet vermek isteyen târihcilerin başında, Prof. Togan gelmekte idi. Prof. Togan'ı kaybetiğimizden sonraki yıllarda, Tonga-Alp ile alâkalı olabilecek ve Prof. Togan'ın kanâatlarını teyyid eden buluşlar ortaya çıkdıkça, kendisinin bunlardan haberdâr olamadığına elem duymakdayım. Bu sebepten bu yazıyı, aziz Hocamızın hâtırasına ithâf ederken, bana bu fırsatı veren Atatürk Üniversitesi Târih Bölümü Başkanı, Doçent.Dr.F. Kırzioğlu'na şükrânımı arz ederim.

I- Prof. Togan'ın Milâddân önceki binyılda Türkler ve Tonga-Alp-Er hakkındaki görüşleri

Tonga-Alp/Afrâsiyâb'a târihi bir hüvviyet tayin etmeğe çalışan araştırmacıların çoğu gibi, Prof. Togan da, onu, Çinlilerin "Sai", "Sai-wang"; İranlıların "Saka"; Hindlilerin "Şaka"; Yunanlıların "Sakai", "Sakarauka" ve "Skythai" (Saka'ların Avrupa kolu) dediği (1) Eurasia göçebeleri muhitinde aramağa mütemâyil idi. Çünkü, Sâsânî kaynaklarından istifâde edebilen, H. III/M.IX. yüzyıldan erken İslam müellifleri, "Türk Hâkânı Frâsyâb" (Afrâsiyâb) hakkındaki rivâyetleri, Sır-daryâ vâdisindeki Saka boylarına bağlanmaktadır. Frâsyâb destânınının *Avesta*'da adı geçen, Tûra boylarının ve Kañha ilinin hükümdârı Frañrasyan menkıbelerinin hâtıralarından ibâret bulunduğu kanâatine varılmışdır. Kañha ilinin ise, Çin târihlerinde K'ang-kü; İslam kaynaklarında Kang, Kangar ve bir Kök-Türk kitâbesinde, Kengeres ismi aldığı tesbit edilmiştir (2). Milâdi VIII. yüzyılda, Kengeres, Kök-Türlere tâbi olan, en Batıdaki Türklerle meskûn il idi. Bizans ve erken Ermeni târihcilerinin de Türkleri Saka'lar ve "Skythai"'ın ahfâdı olarak bildiklerine göre, (3) Tonga-Alp-Er bir Türk-Kengeres Hâkânı olabilmekde idi.

1- De Leeuw, 30.

2- *KT*, 21-22, 26-9'da verilen kaynaklar.

3- *Ibid.*

Târihcilerin kimisi bu izâhi kabûl ederken (4), bazıları kabûl etmemekte idi. Bu sonunculara göre ise, Saka'lar aslen Türk değildi; Batıdan gelen Hind-Avrupaîler idiler. Türkler ise, Doğudan gelen, kısmen Mongoloid boylardan müteşekkildi. Türklerin Doğudan Batıya göçleri neticesinde, tedricen, Saka'lar türkleşmişti (5).

Prof. Togan, (6) her iki düşünceden ayrı, bir üçüncü kanâat ifade ediyordu. Ona göre, Saka'lardan Batı Türkistanda yaşayanlar, Türk idi. Milâddan önceki binyıl başında Hind-Avrupaîlerin İç Asyayı istilâsı devrinde, Batı Türkistandaki Türkler, o zaman Çinli olmayan boyların vatani bulunan, bugünkü Şimâli Çine göç etmişlerdi. Çinlilerin "Chou" dediği ve Eberhard'ın (7) ekseriyetini Türk saydığı, Şimâli Çinde M.Ö. 1050 sıralarında devlet kuran boylar, bu Türklerden idi. Yine bunlar, Doğudan Batıya dönerek, M.Ö. 655 sıralarında, Herodotos'un /Protothyes oğlu Madyes dediği hükümdâr idâresinde, Ön Asyayı da fetih etmişlerdi. Tonga Alp, belki Madyes idi.

Türklerin aslen Batı Türkistanlı olduğu husûsunda, Eberhard da, Togan'ı destekleyerek, şöyle demektedir: "Ön Asya ve hattâ Hindistan târihinde çok şeyler, ancak erken Türk tesirleri ile izâh edilebilmektedir.... Prof. Zeki Velidi Togan gibi Türkolog ve İranist'lerin araştırmaları, şu husûsu imkân dâhiline sokmuş bulunmaktadır: M.Ö.XII. yüzyılda, Batı Türkistanı, kalabalık Hind-Avrupaî boyların istilâsı önünde, aslen bu illerde yaşayan Türkler gerilemiş ve (müstevlilere) karışmıştı" (*Westlich*, 239).

Prof. Togan'ın Batı Türkistandaki Saka boyları arasında Türklerin bulunduğu hakkındaki görüşü, başka bakımlardan da, gittikçe artarak, desteklendi. Saka boylarının katıksız Hind-Avrupaîlerden müteşekkil bulunduğu, Türklerin ise mongoloid oldukları nazariyelerini, anthropoloji araştırmaları, her çevrede, tezkib etmektedir (8). Gerek Saka'lara atfedilen; gerek Kök-Türk yazıları ile Türk hüviyeti tesbît edilmiş bulunan mezarlarda, karışık ırktan insanların kalıntıları bulunmuşdur. Böylece, Hind Avrupaîler ile Mongoloid'lerin karışması, Saka devrinden evvel, belki Eberhard'ın sandığı gibi (9), Milâddan önceki binyılın başında yer almıştı. Batı Türkistanda yaşadıkları farzedilen Türkler de, bu karışmadan uzak kalmamıştı. Eberhard, Çin kaynaklarında "Sai" (Saka) denen boyların bir kısmının, "Sai" gruplarına sonradan teşmîl edilen, başka ırklardan boylar olduğuna da dikkati çekmektedir.

Esâsen, Pruşek'in (10) işâret ettiği gibi, Milâddan önceki binyılın başı, İç Asya kültür târihinde bir dönüm noktası teşkil ediyordu. Daha önce, münferid ve bir-

4- *KT*, not I/87, 94; II/2; III/13'de verilen kaynaklar.

5- Bkz. yuk. not 2 ve 4.

6- Giriş, 18,19, 34-36, 41,44,47, 49-50, 108, 16-68, 174 ve alâkalı notlar.

7- *Çin*, 17,33.

8- *KT*, 3-4'de verilen kaynaklar.

9- *Westlich*, 226,239.

10- Pruşek, 116.

birinden ayrı yaşayan, küçük çiftçi toplumları, o târihlerde, hayat tarzlarını değiş-
direrek, atlı-çoban-göçebe yaşayışına girmişdi. Göçebeler ise, hareketli hayat tarzı
içinde, İç Asya'nın geniş bozkırlarını, her yönde, boydan boya geçmekte ve muh-
telit ırklardan müteşekkil boylar hâlinde, yeni birlikler kurmakta idiler. Her
hangi bir göçebe boylar birliğini, tek bir ırka mensûb saymak imkânsız gözük-
mektedir. Fakat hükümdâr sülâlelerindeki gelenekler, aslı kültürü uzun zaman
muhâfaza ediyordu. Çinlilerin "Sai-wang" (Sai kralları) dediği ve de Leeu'un
(11), Yunanlıların "Sakarauka" adını verdiği boylar ile eş sandığı, Saka hükümdâr
soyları, burada, söz konusu olmaktadır. Bunların aslı kültürün idârelerindeki
Saka boylarına müessir olduğu tasavvur edilebilir. Nitekim, Prof. Togan, Avrupa
"Skythai" inin hükümdâr sülâlesini Türk neslinden sanmakta ve bunlar ile, Şi-
mâli Çin'de M.Ö. 1050'de devlet kuran ve yine Türk sanılan "Chou" 'lar arasındaki
kültür yakınlıklarını, müşterek sülâle geleneklerine bağlamakta idi (12). Prof. Togan
ile, *Türk Kültürü El-kitabı* neşriyatı çerçevesinde çalışmak şerefine nâil biri olarak,
ömrünün son safhasında, Prof. Togan'ın, Saka hükümdâr unvânları (13) üzerinde
durduğunu hatırlıyorum. M.Ö. 130 sıralarında, Belh ilindeki Yunan krallığını
yikan Saka beyleri arasında, bazısının mensûb bulunduğu boyun isminin, Peçenek
adından muharref gözükdüğü de bu münâsebetle kaydedilebilir (14).

Arkeolojik araştırmalardan belirlediğine göre (15), Milâddan önceki binyılın
ikinci yarısında, o devirde Çinli olmayan boyların vatani bulanan bugünkü Şimâli
Çinden, Batıya doğru, İç Asya ve Doğu Avrupa'ya kadar uzanan bozkırlarda, aşağı
yukarı mütecânis bir göçebe kültürü teşekkül etmişti. Son yıllarda, Saka'lara atf-
olunan uslubda eşyâ ile tebâruz eden, iki arkeolojik kazı, bu keyfiyeti büsbütün
destekledi: Kem (Yenisey) ırmağı vâdisinin kaynağındaki, Tuva çevresinde, Arjan
mezarları (16) ve Ala-tağ silsilelerinden şimâle akan Esik (17) çayı kıyısındaki bir
mezar. Esik mezarında bulunan gümüş tas üzerindeki, Saka'lara atfedilen yazının,
Kök-Türk harflerinin eski bir şekline benzemesi (18); ve hattâ türkçe olarak okunma
ğa teşebbüs edilmesi (19), Saka'ların Türklerin ataları meyânında olduğuna işâ-
ret edebilmektedir. Esâsen, Esik mezarının devri olan M.Ö. IV.-III. yüzyıllarda,
Batı Türkistan ve şimâlinde, târihi devirde Türk olarak beliren Kırgızlar,
Uygurlar ve Türklerin atalarından buldukları anlaşılan, Çinlilerin "Ting-ling"

11- Bkz. yuk. not 1.

12- Bkz. yuk. not 6

13- Rosenfield, 16, 114-15; I. Bölüm, not 40 ve IV. bölüm not 29'daki, Hind dilinde olmayan,
Saka hükümdâr unvânı "Erjhuna" Prof. Togan'ın dikkatini çekmişti.

14- Klyaştorıny, *Pamyatniki*, 177.

15- *KT*, birinci bölüm.

16- Kızlasov, "Arjan".

17- *KT*, 20-25'de verilen kaynaklar.

18- Bkz. Rolle, 77.

19- Bkz. Süleymanov.

(20) dediği boyların da yaşadıkları, Çin kayıtlarından bilinmektedir(21). Kırgızların bazı kollarının Doğu Türkistanda, hattâ Schmitt'in nazariyesine göre, Kâşgâr'da, yani Kâşgârî'nin Tonga-Alp-Er'in "Ordu-kendi"'i (başkenti) olarak bildirdiği şehirde buldukları da, dikkate değer (22).

II- Milâddan önceki binyıldaki İç-Asya kültürü çerçevesinde, Tonga-Alp-Er destânına bakış

Tonga-Alp-Er'in unvânları, Milâddan önceki binyıldaki İç-Asya kültürü çerçevesinde, bazı ip uçları verebilmektedir. Bu devir hakkında, elimizde kaynak olarak, Çin ve Yunan metinleri mevcûddur. Yunan rivâyetlerine göre(23), "Skythai" boylarının kral soyu, arslan öldürüp onun postuna bürünen kahraman Herakles ile, ocak tanrıçası, yılan-kadın, Tabiti'den türemişdi. Bu soyun alâmetleri, belle-rindeki altın kemer ve ona asılı olan yay ile, ancak düşmân öldüren kahramanların hakkı olan altın şarab kadehi idi. Bu kadeh ile, kahramanlar, birbiri ile kan andı içerlerdi. Kan ile şarab, Yunan mabûdu Ares'e (Merih) karıştırılırdı mümâsil bir savaş ilahının timsâli olan bir kama ile, Herodotos'un muharref şekilde, *akinakes* olarak ismini verdiği "Skythai"'ın (ve Farslıların) kamasının, aslı adının, türkçe, "kıngırak" (24) (iki tarafı keskin kama) olduğu sanılmaktadır. Kıngırak kelimesinin belki İranî asıllı olduğu ileri sürülmüş, fakat isbât edilememiştir. "Chou" sülâlesi kurucusu Kral Wu'nun (M.Ö. 1050 sıraları) kılıcının çince muharref şekilde verilen *khyen-lio* adı da, yine "kıngırak"dan muharref addedilmektedir (25). "Chou"ların, *Pi-yung* dediği askerî mektebde, Merih'e mümâsil, bütün silâhları icâdettiği rivâyet edilen bir savaş tanrısına tapılıyordu (26). Kaplan postlu olarak tarif edilen, Çinlilerin *Ch'ih-yo* adını verdiği bu mabûd, aşağıda anlatılacak efsâneye göre, şimâllî bir göçebe hükümdârı idi. Chou devrinde semâvî veya mucizevî kılıç hikâyeleri de anlatılmakta idi. Çinli olmayan göçebe kavimlerden, bugünkü Bar-köl civârında (şimâl-doğu Türkistan: 43° 40' Ş, 92° 40'D) bir göçebe boyu, yeşim-taşını bile kesebilen bir kılıç yapmış ve bu kılıç semâvî hükümdârlık ve alplık timsâli olmuştu (27). "Chou"larda, kılıç üzerine sadâkat andı

20- KT, not I/10'da verilen kaynaklar.

21- *Ibid.* ve Masao Mori, a.g.e.

22- Schmitt, a.g.e. Ordu-kend; Kâşgârî, I, 343

23- Herodotos, IV/6,8,9, 59, 62,70; VII/54 ve ilgili notlar.

24- "Gök ve yer", not 140-54, 359, 383, 402-403, 428, 507'de verilen kaynaklar (Pulleyblank, *AM* IX, 226-27; Shiratori, *MRTB*, V, 52-5; Pruşek, 130-35'e atf).

25- *Ibid.*

26- "Gök ve yer", not 148. ["Lokal.", 14/1, 37/1-2; Granet, 350-60, 555-56 (not 2), Bodde, 122-26, res, 2; *SMT*, III, 392'ye atf] Mucizevî kılıcın yapıldığı Kun-wu Bar—köl idi: L. Giles, "A Chinese geographical text", *Bulletin of the School of Oriental studies*, VI/4 (1932),832.

27- "Gök ve yer", not 149-150, 381, 507 ["Lokal.", 154-55; Granet, 449-50 (not 5), 464-69 494, 610'a atf.]

merâsîmi mevcûdiyeti açıkca belirli değil ise de, şölenle sadâkat andı içilmekte ve alplara, ona bağlı olarak, kılıç, ok, yay, kadeh, madenî ayna, mertebe işâretci kemik levha ve mendil gibi alâmetler verilmekte idi (28) (Mendilin içinde mühür saklanıyordu).

Chou'lardaki alplik ongunu, "Skythai" krallarının atası Herakles efsânesinde olduğu gibi, arslan değildi, çünkü İç Asya'da arslan yoktu. "Chou" alplik ongunlarından biri kaplan, yâni kahramanımızın unvânlarından olan "*tonga*" idi. Tonga kelimesinin manâsını Kâşğari (29) şöyle vermektedir:

"*Tonga: bebür* (kaplan). Bu, fili öldürür. (Kelimenin) aslı budur. Fakat bu kelime Türklerde yaşarken, manâsı (tedricen) gölgelendi. Ekserî lakab olarak kullanılmaktadır. *Tonga Han*, *Tonga Tigin* gibi. Türklerin azim *Hâkâmı Afrâsiyâb*'ın asıl lâkabı *Tonga-Alp-Er* idi. Yâni, yiğit ve kaplan gibi kuvvetli adam demektir".

Clauson (30), Kâşğari'nin verdiği bilgiden şüphe ederek, Türklerde kaplana *bars* ve *yolbars* dendiğini ileri sürmüştü. Halbuki Zieme (31), yeni neşrettiği Uygur metinlerinde, "*Tonga*"'nın, "*yanga*" (fil) ile beraber adı geçen ve kuvvet timsâli olan, kaplan cinsinden bir hayvan olduğunu meydana koydu. Nitekim Kâşğari de "*Tonga*"'nın manâsının unutulduğunu söylüyordu. Kâşğari, "*tonga*" 'nın "*yanga*"-y'ı (fili) öldürecek kuvvetde olduğunu söylerken, birbirine benzeyen bu iki adı birlikde hatırlamış olsa gerek. O hâlde, *Tonga-Alp-Er*'in *Tonga* lâkabı da, "*Chou*" devrinde kadar geri gidebilmekte idi. Nitekim, silahların mücidi *Ch'ih-yo*'nun, kaplan postu giydiği rivâyet ediliyor ve Chou alpları kaplana teşbih ediliyordu (32). Sarayın girişine "*Kaplan kapısı*", saray muhafızlarına "*Kaplan Adamlar*" denirdi ve saray bağçesinde, kaplanlar gezerdi. M.Ö. 683'de akın etmek isteyen bir alp, kaplan postu giyiyordu. M.Ö. 631'de ise bir diğer alp, akına çıkarken, harb arabasının atlarını kaplan postu ile örtmüştü. Cezbe hâlinde alpların, kaplan şekline girdiği rivâyet ediliyordu. "*Chou*"larda, her alpin vurduğu hayvan, o alpin özü ve bayrağında yer alan ongunu da olmakda idi (33). Fakat, alplik faâliyetlerinde, Chou hükümdârı, kaplana benzetilse de, onun avı, özü ve ongunu sayılan hayvanlar, kaplan değil, cenûb-doğu Orta Asyanın karlı zirvelerinde yabancı yaşayan *boğa* (kotuz) ve *geyik* idi. Hükümdâr ve alp rûhunun makamı, türkçe *kotuz|kutaz|kutâs|hotoz tüylü* denen *kotuz* kuyruğundan tuğ idi (34). *Kotuz kuyruğunun* Çinli

28- Bkz. yuk. not 24'de verilen kaynaklar ile "Gök ve yer", not 405-407 (*Lichi*, I, 85,218-19, 288,449; II,124, 248-50 ile Pruşek, 101'e atf).

29- Kâşğari, III/368 (varak 605).

30- *Dictionary*, s.v .

31-Zieme, "Erntsegen", 58,not 59.

32- Bkz. yuk. not 26, Granet 556 (not(2)'ye atf).

33- Bkz. Erkes, a.g.e. ve Granet, 262, 326 ve not 3.

34- Granet, 382 (ve not 4), 384-388. Biot, II, 134,149,174, 222-23, 489. *Li-chi*, I, 1,4,38 (Kotuz tuğu, râh makamı). Hükümdâr avı: Biot, II, 207 (not5), Bodde, 327-34, 337. *Kotuz: Dictionary*, s.v. ve Pelliot, *Marco-Polo*, 96. "Ting-ling"ler; bkz. yuk. not 20. Kotuz'lu at tasvîr eden tunç plastik: Maenchen-Helfen, res. 74. Ak bars: Pritsak "Qara", 249.

olmayan şimâli boylarca da kullanıldığı M.Ö.VI.IV. yüzyıllarda Uygurların ataları Baykal gölü çevresinde yaşayan "Ting-ling"lere atfedilen bir tunç plastik'de at boynunda kotuz kuyruğu bulunmasından anlaşılır. Kaplan ve ayı, "chou"ların dokuz bayrağından, ancak dördüncüsünde bulunup, hükümdâra değil, tımar sâhiblerine ve ordu başbuğlarına mahsûs idi. Altı "dilli" olan bu bayrak, Batı yönü timsâli *Ak-Kaplan* adlı yıldız manzûmesini tasvîr ediyordu (türkçe adı Ak-Bars) (35). Böylece, *Tonga* (kaplan) unvânı, büyük hükümdâr lakabı olarak "Chou"larda değil, ancak başka, yine Çinli olmayan, *Şimâl ve Batı Göçebeleri*'nce kullanılmış olabildi.

Kaplan ongunlu ve Çinli olmayan Şimâl ile Batı Göçebe hükümdârları arasında, "Ch'ih-yo" (36) ve efsânesi, bilhassa dikkati çekmektedir. "Ch'ih-yo", zırh ve silâhları icâd eden bir alp olarak, Çin hükümdârı "Huang-ti"ye rakib çıkmış ve onunla mücâdeleye girişmişti. "Ch'ih-yo"yı mağlûb eden "Huang-ti", onun başını kesmişti. Mağlûb alpin başı, kaplan, ejder ve yabani boğa (veya koç) vec-heli bir korkutucu maske şeklinde (T'ao-t'ieh), muhâfız rûh olarak, kapılara tasvîr edilirdi. "Ch'ih-yo", aynı zamânda savaş mabûdu sayılarak, Çinde ibâdet görmekte idi. "Chou"ların askerî mektebinde, "Ch'ih-yo" ve "Huang-ti"nin destânı, uygun maskeler giyilerek, onların ahfâdı sayılan kimseler tarafından, icrâ ediliyordu. Maskeler, bu ölmüş alpların rûhlarının makamı sayılmakta idi. Mîlâd sıralarından bir Çin mezarının kapısında, "Ch'ih-yo" ayakda duran *kanadlı kaplan* vechesinde tasvîr edilmişti (lev.VII). Başında beş oklu tâc, ellerinde ve ayaklarında silâhlar bulunmakta idi. Bu tasvîrin daha eski numûneleri, belki, "Ch'ih-yo" raksından mülhem idi. Çinde, "No" denen ve İç Asyadan gelme olduğu anlaşılan âyinlerde, *Oniki Hayvanlı Takvîm'in* remzlerine uygun maskeler, ve bu arada kaplan maskesi giymiş kimseler, birbirleri ile mubâreze ederdi. Çin'de yabancı sayılan bu tarz mubârezelerin, orada unutulduktan sonra, Orta Asyada devâm ettiği ve Eberhard tarafından, Türkler ile alâkalı sayıldığı, gelecek bölümde anlatılacaktır.

Kaplan ongunu, İç Asya hükümdâr mezarlarında, ve bu arada, *Esik* (37)'de görülmektedir.

Esik'de yatan genç alpin göğsü hizâsında, kaplan cinsinden bir yırtıcı başı tasvîr eden altın maske bulunuyordu (lev.II/a). Alpin kıyâfetine âid bir altın levhadaki kanadlı kaplan, bu ongunun tabiât üstü mâhiyeti de olduğuna işâret etmekde idi (lev II/b). *Esik* mezarında yatan ve *Tonga-Alp*'ın ongununu taşıyan gencin kıyâfeti, şunlardan müteşekkil idi (lev. I): Altın levhaların birbirine bağlanmasından ibâret bir zırh ve çizmeler; "kınırak" denen cinsden bir kama ile bir kılı-

35- Bkz. yuk. not 32.

36- "No" *Weltbild*, 343-44; "Lokal.", 16/7, 7a; Granet, 318-23, 335-37 (ecdâd ongunları maskeleri).

37- Bkz. yuk. not 17-19.

cın asılı bulunduğu altın kemer; tüyler ve oklar ile müzeyyen altın tulga. Tulganın üzerinde, çift kuş veya çift kanad şeklinde tezyinât taşımak geleneği, bir "Chou" bayrak direğinin tepesindeki insan-başı şeklindeki tunç âlem'de de dikkati çekmektedir (38) (lev. III/a).

III- Milâd sıralarındaki İç-Asya kültürü çerçevesinde Türkler ve Tonga-Alp-Er destânı

Prof. Togan, Tonga-Alp-Er'in izlerini bilhassa Milâddan önceki binyılda aramak ile beraber, onun destânının Milâd sıralarında yaygın olması ihtimâlini de vârid sayıyordu (39). Bu imkânın sebebi, Tonga-Alp-Er hakkındaki rivâyetlerde, Buddhism tesirleri de bulunması keyfiyeti idi. Buddhism ise, Orta Asya'ya Çinlilerin "Hsiung-nu" dediği (Doğu Hun'ları) ve "Yüe-chih" dediği boylar devrinde yayılmıştı.

Tonga-Alp-Er destânının Buddhism ile alâkasını ele almadan, Buddhism'i Orta Asyaya yayacak boylardan "Hsiung-nu" ve "Yüe-chih" lerin alplık geleneklerini hatırlatmak gerekmektedir.

"Chou"ların ve "Skythai"ın dinî veheli alplık teşkilâtı, ekserî araştırmacıların Türk sandığı "Hsiung-nu"larda da, mümâsil şekilde mevcûd idi (40). "Hsing-nu" lar da, semâvî kılıç şeklinde tasavvur edilen bir savaş tanrısına tapıyordu. Semâvî kılıcın, "Hsiung-nu" devrinde, çince kaynaklarda muharref şekilde verilen adı da (*keng-lou/ching-lu*), yine türkçe "kingirak" şekline ircâ edilmektedir. "Hsiung-nu" lar da, kan andı içmekte idiler ve kan ile şarabı, semâvî kılıç timsâli olan bıçak ile karışdırıyorlardı.

Alplık teşkilâtı bakımından "bagatur" (bahâdır) unvânını, Shiratori (41), Çinlilerin "Wu-huan" dediği ve Clauson'a (42) göre Oğuzların bir doğulu kolu olan boyların diline bağlamaktadır. Shiratori'ye göre bagatur, "alpların başı" demek idi. Cihângir "Hsiung-nu" *shan-yü'sünün*, çince, muharref şekilde Mao-tun olarak verilen adının aslının, Bagatur olduğu sanılmaktadır (43). Mao-tun/Bagatur'a ve başka İç Asya beylerine, onları kendine tâbi alplar olarak görmek isteyen Çin sarayında, askerî maiyete verilen hediyeler yollanırdı. Bunların arasında, her halde "bagatur" luk timsâli olarak, altın kemer ve ona asılı kılıç (veya kama/-kingirak) ile mendil bulunuyordu (44).

38- Watson, 166-69.

39- *Giris*, 168.

40- "Hsiung-nu"lar: *KT* not I/10'da verilen kaynaklar. "Kingirak" ve and merâsimi; bkz. yuk. not 25

41- "Gök ve yer", not 413 (Shiratori, "Sinologisch", 4'e atf).

42- Clauson, "Turk", 117.

43- *Dictionary*, s.v.

44- "Gök ve yer", not 415 (*Hunnen*, I, 78-9; II, 181'e atf).

“Hsiung-nu”ların M.Ö. 176 sıralarında mağlûb ettiği ve Çin sınırlarından Orta Asya’ya sürdüğü, Çinlilerin ”Ta Yüe-chih ” dediği kavmin de, Türkler ile alâkalı olduğunu sananlar vardır (45). “Ta-Yüe-chih”ler bugünkü Türkistana ilerler iken, târihî devirde Türk olarak ortaya çıkan boylardan Kırgız’ların, Kaşgari’ye göre Tunga-Alp’ın ”Ordu-kent”i olan Kâşgar’da, Saka’lara komşu buldukları hakkındaki, Schmitt’in yukarıda kaydedilen nazariyesi de hâtıra gelmektedir (46).

“Ta-Yüeh-chih”ler M.Ö. 35 sıralarında, Orta Asya’nın cenûbuna hâkim olup, Kuşân devletini kurdukları zamân, bu illerde Yunan krallığını M.Ö. 130 sıralarında yıkmış bulunan İç Asyalı Saka beylikleri mevcûd idi (47). Bu Saka beyleri, sikkelerinde, İç Asya geleneklerini, meselâ atlı hükümdâr tasvirini muhâfaza etmekle beraber, Yunan ve Hind kültürleri tesîrine girmişlerdi. Mevzû’umuzu ilgilendiren yırtıcı hükümdâr ongunları (48) arasında, elinde arslan postu ile gürz tutan Herakles ile (Kuşân sikkelerinde Erakilo), kaplan postuna bürünmüş Hind mabûdu Şiva tasvirleri, hem Saka, hem de Kuşân hükümdârlarının sikkelerinde ve mühürlerinde yer almıştı. Ayrıca, Parth’lardan Romaya da geçen güneş mabûdu Mithra dîninin ikonografisinde, Mani dîni yolu ile, Türklerde de ibâdet gören zaman ilahı Zurvan-Kronos arslan başlı olarak tasvir ediliyordu. Son Kuşân devrinden, belki’de Sâsânî soyundan Kuşân vâlisine âid bir sikkede, Herakles ve Zurvân ikonografisini hatırlatan bir çıplak adam, arslan başı ile tasvir edilmişdi. Bu devirde, arslan postu ve maskesi, (49) Roma ordusunda, bilhassa Parth ve Avrupalı göçebelere askerler arasında da yaygın idi ve muhtemelen Mithra dînine intisâb edenlere verilen bir mertebenin remzi olmaktadı idi. ”Leo” (Arslan) mertebesinde kimseler, hükümdâr pâyesinde değil, nisbeten aşağı rütbede kimseler idi (Böylece, Türklerde hükümdâr remzi olan Arslan unvânı, Mithra dîninden değil, aşağıda görüleceği gibi, Burkan ongunu vechesi ile görünecekti). Kuşân sikkelerinde, yırtıcı ongunlu mabûdlar, savaş mabûdu Orlagno/Oşlagno ile de birleştirilmekte idi (50). Orlagno/Oşlagno, Saka kıyâfetinde tasvir edilip, daha ziyâde, elindeki kılıcı ve tuğsındaki kuş, veya çift kanad alâmeti ile tebârüz ediyordu. Saka savaş mabûduna atfedilen mümâsil şekilde bir dıvar resmi, Saka memleketlerinden Seistân’da Kûh-i Hvâcâh denilen yerde bulunduğuna göre, Orlagno/Oşlagno’nun ”Skythai”ın kılıç şeklindeki savaş mabûdu (51) ile alâkalı olduğu hatıra gelebilmektedir. Ku-

45- Bkz. *KT*, 44’de verilen kaynaklar ve *Westlich*, 229.

46- Bkz. yuk. not 22.

47- Rosenfield, 11,119,-37.

48- Herakles ve Şiva sikkeleri: Rosenfield, IX-XI, 12,64-5, 77-8, 102,103,124,127,135. Arslan başlı Zurvan tasviri ve Mithra dîninde Leo (Arslan) rutbesi: F. Cumont, *The mysteries of Mithra* (USA, 1956), 152. Arslan maskesi giyen göçebe asıllı Roma askerleri : bkz. aşağı. not 61. Türklerde zurvan ibâdeti: bkz. aşağı. not 82. Arslan-başlı Kuşân sikkesi: Göbl, I, 1-; lev. 2,1/a. Türk sülâleleri devrinde (bkz. aşağı.not 59), aynı remz: Göbl, KM 101 (Em.240). Türklerde Arslan unvânı:bkz. aşağı. not 58.

49- Bkz. yuk. not 48.

50- Rosenfield, 89,92 -93,956-166-67, sikke 167-168.

51- Bkz. yuk. not 23.

şân'lar Çin ve "Hsiung-nu"illerinden geldiğine göre, Orlagno/Oşlagno ile âlakalı, çiftkuş veya çift kanad ve kılıç şeklindeki âlâmetler, "Chou" (52) ve "Hsiung-nu"lar (53) ile "Yüe-chih"lerin, müşterek kültür mirâsları da olabiliirdi. Rosenfield, (54) orlagno/Oşlagno adlı kuşân savaş mabûdunu, *Bahrâm-Yaşt*'ın 14. kitâbında bahsi geçen Irânî harb ilahı Verethraghna ile eş sanmaktadır. Verethraghna'nın ongun-ları kuş, koç, teke ve erkek deve idi. Rosenfield'e göre Orlagno/Oşlagno, İran hükümdârlarına insan-üstü bir fer (parlaklık) şeklinde, hükümdârlık kutu verdiği sanılan, ateş mabûdu Pharro ile de ilgili idi. Kuşânlar Buddhism'i kabûl ettikten sonra, Orlagno-/Oşlagno ve Pharro, krallara kut veren Buddhist alp-mabûdlar (*lokapâla*) şekline gireceklerdi.

IV. Kök-Türk, Uygur ve Hâkânî çevrelerinde Tonga-Alp-Er destânı

Prof. Togan *Tonga-Alp/Afrâsiyâb destânını*, "Afrâsiyâb-oğulları" unvânını taşıyan *Hâkânî Türk sülâlesi* ve onların ataları oldukları anlaşılan *Kök-Türk Kagan soyu*'nun gelenekleri ışığında da araştırmışdı. *Tonga-Alp/Afrâsiyâb*'in *Kök-Türk* devrinden beri, Kagan soyunun cediti sayıldığı, Kök-Türkler ile her zaman muhtelif Sâsânî destanlarında ve onlardan kaynaklanan erken İslâm müelliflerinde, *Afrâsiyâb*'in *Türk ve Türkistan Hâkânı* olarak tanıtılmasından bellidir (55). Sâsânî destanlarında, Tür ve Türk ile Tûrân ve Türkistan, müterâdif tabirler idi. *Dinavari*, *Tabari* gibi erken İslâm târihcilerine göre, *Afrâsiyâb*'in babasının büyük babası, "bütün Türklerin intisâb ettiği Türk" idi. "Türk" ise, Kök-Türk Kaganlığına adını veren alp ve Türk'ün dördüncü nesilden torunu, Kök-Türk devletinin kurucuları *Bumin* ve *İstemi*'dir. *Afrâsiyâb*'a mümâsil şekilde, İran ile savaşan şahsiyet olarak *İstemi*'nin, aynı efsânevi hüviyete büründüğü tasavvur edilebilir. Narşahi'nin *Afrâsiyâb*'ı, *Togan*'ın tabiri ile, "Uzak-Doğu (Çin) ve Güney-Asya (Kuşân) Buddhist kültürünün başlıca hâmili ve İran Zerdüştiliğinin düşmanı" olarak görmesi, Kök-Türklerin Buddhism ile ilgisine işaret etmekte idi (56). Nitekim, *Narşahi*, Buğâra'ya "Budperest"liğin, (Buddhism'in) gelişini, Kök-Türk Kagan soyunun bir kolu olan sülâlenin devrine bağlamaktadır. Bu

52- Bkz. yuk. not 39.

53- Bkz. yuk. not 40.

54- Bkz. yuk. not 50.

55- *Sâsânî* devrinde *Afrâsiyâb*'in bir Türk ve Türkistan hükümdârı bilindiği ve Türk, Türkistan tabirlerinin müterâdif olduğuna, muhtelif destânları neşr eden kimseler dikkati çekmiştir. *H.W. Bailey*, "Iranian studies", *Bulletin of the School of Oriental and African studies*, VI/4(193.) 'de, kuvvetin İranlıların elinden gidip, İranlı olmayan *Hyon*'lara ve *Türklere* geçtiği, *Afrâsiyâb*'in kardeşinin *Sogd*'da hükümdâr olduğu anlatılmaktadır. *E.Benveniste*, "Le Memorial de Zarer", *JA* (1932)'de Tür, Tûrân ile Türk, Türkistan'ın müterâdif sayıldığı belirtilmektedir. Aynı mü-lâhaza için, bkz: F. Justi, *Der Bundelesh* (Hildesheim-New York, 1976), 112. *Dinavari*, *Kitâb ul-ahbâr ut-tivâl* (Tahran, 1346), 10-11. *Tabari*, *Annales*., I/528. Türk: Liu (1958), 13.

56- *Giriş*, 49. Narşahi rivâyetlerinin tefsiri için, mkz. : *KT*, 67,85.

sülâleye mensûb olduğu anlaşılan *Yel-Tigin* adlı (Iran kaynaklarında Barmudha) Türk beyi, M. 579-90 Kuşân devletinin illerinden Gandhâra'yı (Kâbul deresi vâdisini) ilhâk etmiş ve orada Buddhist âbideler binâ etmişti. *Bahrâm Çûbin*, *Yel-Tigin*'i mağlûb edince, *Yel-Tigin*'in başkenti olan *Baykend*'de mahfûz, bulunan *Afrâsiyâb'ın hazinesi*'ni elde etmişti.

Kök-Türk Kagan sülâlesinin *Tonga Alp/Afrâsiyâb* ve Buddhism ile erken alâkasına, dolaylı olarak, işaret eden bir husûsa da, Eberhard dikkati çekmektedir (57). *Wei-shu*'da yer alan, 450 sıralarına âid bir rivâyette göre, o devirde, *Kök-Türk* kaganları boyu, Kâşgar'ın 400-500 km. kadar şimâl-doğusunda bulunmakla beraber, Kâşgar onlara tâbi idi. *Kök-Türkler* 439-460 arasında *Turfan* vâhasında (şimâl-Doğu Türkistan: 42-43° Ş, 89-90° D) bulunmuş, fakat daha sonra *Altun-Yış* dağlarına gidip, ancak 539'da *Turfana* dönmüşlerdi. *Chavannes, Eberhard* 'ın nakl ettiği rivâyetten şübhe etmekle beraber, bu rivâyet doğru olup, Kök-Türklerin Altun-Yış'a göç etmesinden önceki safhaya, *Turfan*'da buldukları yıllara âid olabilir. Kâşgarî'nin *Kâşgar*'ı *Afrâsiyâb*'in "*Ordu-kend*"i (başkenti) olarak bildirmesi, bu şehrin VIII. asırda bu adı taşımış bulunması ve Buğâra gibi, *Tonga-Alp-Er* destânının merkezlerinden biri olması ile de izâh edilebilir. *Kâşgar*, İslâmdan önce bir Buddhist kültür merkezi idi.

Kültür ve sanat târihi vesikaları da, Buddhist kültürünün Türklere, hem *Kuşân* ,hem *Çin* merkezlerinden geldiğine işaret etmektedir. Mevzû'umuzu alâkadar eden zâviyeden bakılırsa, *tonga ongunu* ve unvânının, tetricen, Buddhism tesileri ile, Burkan ongunu olan arslan (58) şekline girmesi, Buğârâ ilinde nisbeten erken yer almıştı: Kök-Türk soyuna mensûb ilk Buğârâ hükümdârı Türk Hâkânî Kara Çurin'in oğlu, "Şir-i Kişvar" (İl-Arslan) unvânını taşıyordu. Buddhism'i devlet dîni olarak VI. yüzyılda kabûl eden Taspar Kagan da, Arslan unvânına sâhib idi. Bundan sonra Arslan veya Kesari (Kesarin: sanskritçe uzun yeleli arslan) unvânı ve Burkan'ın *simhâsana*'sının mümâsili "arslanlıg örgün" (arslanlı taht), Türk hükümdâr ve alplarının alâmeti oldu.

Herakles'in arslan maskesi giymiş tasvirinin (59) de, Kuşân ilinde III. yüzyılda başlayıp, VIII. yüzyıla kadar, yani Kök-Türk Kaganları soyundan Yabgular ve Türk-şahl sülâleleri devrinden bir sikkede tekerrür etmesi, bu remzin Türk çevresine Kuşân ilinden geldiğine işaret olabilir.

Arslan veya kaplan postu giymiş şahısların tasviri, *Tonga-Alp/Afrâsiyâb* destânının benimsendiği diğer bir Türk merkezi olan Doğu Türkistan Uygur Kağan-

57- *Wei-shu* rivâyeti: Eberhard, *Şimâl*, 87. Kâşgar târihi: *KT*, not IV/19. Kök-Türklerin Koço'ya ve Altun-yış'a göçleri: *KT*, 67, 85.

58- İl-Arslan: bkz. yuk. not 56. *Simhâsana* Rosenfield, 184-86. "Arslanlıg örgün": *KT*, not III/101. Kesarin: Müller-Gabain, "Uigurica", IV, 276,283; manâsi: Soothill, s.v.

59- Bkz. yuk. not 48.

lığı (850-1220) çevresinde de görülmekte idi (Uygurlar (60) Afrâsiyâb'ı M. 762'de Mani dinini kabul eden Buku Kagan ile eş tuyordu). Uygur ilindeki tonga, veya arslan postu giymiş tasvirlerin biri portre mahiyetinde, ikincisi alp veçhelidir (lev. VIII/b, IX/a). Diğerisi ise, sivri azı dişlerinden anlaşılacağına göre, tabiat-dışı vasıflara hâiz bir şahsiyet, bir rûh , veya kosmik bir timsâl sayılıyordu (lev. VIII/a). Bu son imkân üzerinde daha sonra durulacaktır. Şimdi bu tasvirlerin alpları temsil etmesi faraziyesi ele alınacaktır. Le Coq, arslan postunun Roma ordusundaki, Avrupalı göçebeler tarafından giyildiğine işâret ile, bütün bu şekilleri Herakles ikonofragisinden mülhem saymaktadır (61). Ancak, Le Coq, "İç Asya" da (lev. II/a) ve Çin'de de mümâsil bir gelenek olduğunu kaydetmemişti. Halbuki, Koço'da Uygur Kaganlığı devrinden bir alp resmi (lev. IX/a), arslan değil, çizgili kaplan postu giymiştir ve böylece, kaplan postu giyen "Chi'ih-yo" ve "Chou" alpları geleneğine bağlanmaktadır (62) (bkz. lev. VII). Ayrıca, M. 429 târihli bir kayıddan bilindiği gibi (63), kaplan ongunu, Uygurların da mensûb bulunduğu, çince adlarına "T'ie-le" ve "Kao-ch'e" denen boyların bayrağında bulunuyordu. Uygurların da mensûb bulunduğu bu Türk boyları, M.429'da, şöyle anlatılmıştı: Bunlar (Esik'de yatan alp gibi; bkz. lev.I) başlarına (alplık nişânesi) tüyler takmıştı ve bir tüy ormanına benzer manzara arzetmede idiler. Bayraklarında kaplan ongunu bulunması sebebi ile de, onlara "Kapan gibi cesûr askerler" (Hu-pi) deniyordu. Böylece, Buddhist Türk edebiyâtında, kahramanlara "kesari" (uzun-yeleli arslan) yanında, "tonga" denmesi, "Chou" ve Türk geleneğinin tezahürü idi. "Tonga" unvânı, Buddhist metinlerde, *kşatriya* (alp ve hükümdâr sınıfı) karşılığı olarak da kullanılıyordu:

"Çaştani İlig (hükümdâr unvânı) Beg, tongalar beği teg, kşatrik begler mengiz manlıp... Tongalar begi-teg ya tartıp, alku yağılar.... mış. Kim bolsar, anı neçük utğalı-yigedgeli ugaysızlar? Ertिंगü katıklanmaklıg, bilge, biligke tükellig, yağız yer erkliği Çaştani ilig begmen (Çaştani İlig Beg, tongalar beği gibi, *kşatriya* begleri tavrı ile.... Tongalar beği gibi yay gerip, bütün düşmanları.... (yendi.). Bu kimseyi, nasıl, alt ederek yenebilirsiniz? Ben, yağız yer yüzüne hâkim, çok cesûr, bilgili, mükemmel bilgi sâhibi Çaştani İlig Beğim " "Uigurica" IV, 265, satır 14-15, 267 satır 73-79).

"Tonga"ların saçının "kesari"ler (uzun yeleli arslanlar) (64) gibi uzun olduğu, şu metinden anlaşılmalıdır.

"Arçuni Tonga uzun saçın kidin, arkasında itip...
(Arçuni Tonga, uzun saçını arkaya, arkasına itip..."
"Uigurica", II, 25, satır 15).

60- Boyle, I, 54.

61- Bkz. BSM, I, levha 26/b ve Le Coq, *Bilderatlas*, 80.

62- Bkz. yuk. not 33-7.

63- Kollautz- Miyakawa, I, 110.

64- Bkz. yuk. not 39.

Prof. Togan'ın Bezekli tapınaklarının birindeki bir resim yanında, "Tonga Tigin" "Tonga ol" yazılı bulunduğunu bildiren makalelerini maalesef göremedim (65) Kâşgarî'nin (66) kaydettiği gibi, "Tonga Tigin", "Tonga Han" unvânları tekerrür etmiş olsa gerek. Kök-Türk kitâbelerinde bahsi geçen "Tonga Tigin yoğı" (mâtem merâsimini)", Orkun, Tonga Tigin adlı beyin 714 de ölümü ile alâkalı sanmışdı (67). Prof. Togan bu "yoğ"un Tonga-Er-Alp'ın her yıl tekerrür eden mâtem merâsimi olabileceği imkânı üzerinde durmuşdu (68).

Kaplan postu veya maskesi giymiş Uygur tasvirleri (lev. VIII/a, b; IX/a), başka pek çok sebepler ile de izâh edilebilirdi (69). Milâd devrinden beri. Çinde, yapılan ve Eberhard'a göre Türkler ile alâkalı olan "No" âyinde, Oniki hayvanlı yılın şekillerinde, bu arada "bars" (Çinde kaplan) kıyâfetleri giyiliyor ve mubârezeler yapılıyordu. Nitekim Uygur sanatında Oniki-hayvanın müşahhas şekilleri, ilgili maskeler ile tasvir edilmişdi (lev. VII/b). Destânların raks şeklinde oynanmasında, ölmüş alpları temsil eden oyuncular, o alpların ongunları olan hayvanların maskeleri ile sahneye çıkıyordu. Doğu Türkistanda, Kuça'da, beş yönün krallarının arslan şeklinde temsil edildiği bir raks vardı. Tonga-Alp'ın "Ordu-kend"i sayılan Kâşgar'ın kralı ise, arslan başı şeklinde bir altın tâc giyiyordu. Türk mezar âbidelerinde de, arslan/kaplan başlı bir insan heykeli mevcûddur.

Alp ve hükümdârlara mahsûs Tonga ve Arslan unvânlarından başka, Türk beylerine, Bars (Pars) ve İrbiş gibi, yırtıcı adları da, unvân veyâ isim olarak veriliyordu (70). Kâşgarî'ye göre Afrâsiyâb/Tonga-Alp'ın oğlunun adı Barsgan idi. Isık göl civârında, aynı adı taşıyan şehri o kurmuşdu. Bars'ın alplik ongunu olduğunu, *Irk-bitig* adlı, M.VIII-IX. yüzyıllardan kalan fâl kitabı da teyyid etmektedir:

"Bars men.... alp men" (Orkun, II.75).

İrbiş (71) (Sibirya akparsı) adı, yıldızlara da veriliyordu. "İrbiş kudruği" bir yıldız manzûmesi, veya Utârid seyyâresinin ismi idi. "İrbiş veya başka yırtıcı kudruği" şeklinde bir tuğ, Türk Buddhist metinlerinde ve sanatında en çok tas-

65- *Giriş*, 168 (BSOS, VI, 1932, s. 852'ye atf).

66- Bkz. yuk. not. 29.

67- Orkun, Orkun, I, 50 (I-Ş-7), 62 (II-D-31).

68- Bkz. yuk. not 65.

69- Kadim Çinde:bkz. yuk. not 36, Kuça'da arslanlar. raksı: Liu, *Kutscha*, 107, 207-208.

Kâşgar hükümdârının arslan başı şeklinde tâci: *Westlich*, 199. Uygur divar resminde Oniki - hayvanlı takvimin maskeli müşahhas şekilleri: *BSM*, Atlas, lev. 17. Arslan başlı mezar heykeli: *KT*, lev. LII/c.

70- Yırtıcılar: *KT*, not III/101. Barsgan: Kâşgarî, III,135,417.

71- Bkz. *Dictionary*, s.v. "TT", VI, satır, 93; "Uigurica", IV, 44,6, 11.

vîr edilen, Şimâl Alp-mabûd'u (*lokapâla*) Basaman (72)'in (Vaişravana-Kubera) elinde temsil ediliyordu (lev. V/a, b). *Lokapâla*'ların ve Bilhassa Basaman'ın, Kuşân Buddhist kültürü çerçevesinde, Kuşân savaş mabûdu tasavvurundan geliştiği kaydedilmişdi (73). Türk Buddhist geleneğinde, Basaman hükümdârlar ve bilhassa "tilgenlig kan" denen, Tonga-alp gibi büyük hükümdârlara kut vermek ile mükellef idi (74). Basaman'ın eşi sayılan Hâritî/Vasundhâra (75) adlı tanrıça, Buddhist Türklerde "yir katunu" (76) (yer yüzü hatunu) addediliyordu.

Kâşgarî, Tonga-Alp-Er'i, "Ajun beği," (77) olarak tavsif etmektedir. "Ajun", türkçe Buddhist metinlerinde hayât manâsına gelirken, İslâmî Türk edebiyâtında, arabça "dünyâ" karşılığı olarak kullanılmıştı. "Ajun beği", dünyâ hükümdârı, Buddhist metinlerdeki "tilgenlig kan" (felek çarkına hâkim han: sarskrit *cakravartin*) tasavvuruna müşâbih olmaktadır. "Tilgenlig kan"lar, yukarıda söylendiği gibi, Basaman adlı alp-mabûd ve onun eşi Hâritî/Vasundhâra gibi ilâhlardan kut almış sayılıyordu. Dünyâ manâsına ajun'u, *Kutadgu-bilig* şâiri, müşahhas olarak tasavvur etmişdi (78). Ajun, bu eserde, yer-yüzünü temsil eden, nice hükümdârlardan dul kalmış bir kadın şeklindedir. Af.âsiyâb oğullarından Kâşgar "İlig"i için, "Hâkân beğim boldı (oldu)" demektedir. Ajun, bu müşahhas görünüşde, Türk kaganlarına kut veren, Ötüken tanrıçası, veya başka kut verici "yer-su" rûhlarını andırmaktadır (79). Fakat, Kâşgar'ın eski bir Buddhist merkezi olduğu düşünülürse, kadın şeklindeki Ajun, Buddhist kültürünün hâtıralarını da taşıyabilirdi. Türk Buddhist metinlerinde "tilgenlig kan"lara yanî "ajun beglerine" kut veren alp-mabûd Basaman'ın eşi, Türklerin "yir katunu" (yer hatunu) dediği, Hâritî/Vasundhâra (80) gibi.

Tonga-Alp destânında, "ajun beği" ile ilgili mefhûmlar, başka türlü de tezâhür etmektedir. Bu tezâhürler, Kuşân devri sonunda, krallara kut verdiği tasavvur edilen (81) ve Türk Buddhism'inde de mevki tutan, iki çehre ile alâkalıdır. Bunlar Hind mabûdları kralı İndra ile Kâla, Kâla-cakra ve Yama adları altındaki zamân,

72- *Drevneturskiy Slovar*, s.v. ("TT" VII, 13, 54'e atf).

73- Bkz. yuk. not 54.

74- *Altun-yaruk*, VI. bölüm (s. 229-31). Tilgenlig kan: bkz. aşağıda not 77.

75- Getty, 117, 130-31, 143, 156, 168.

76- Arat, *Şiir*, 386 (*Altun-yaruk*, VI, 12'ye atf).

77- Ajun-beyi: Kâşgarî, s.v. Ajun: *Dictionary*, s.v. Tilgenlig-kan/cakravartin: *KT*, not II/111-112.

78- *KB*, beyt 81-55, 404.

79- "Gök ve yer", not 515-24'de verilen kaynaklar.

80- Bkz. yuk. not 71-76.

81- Rosenfield, 204.

82- İndra, Ahi: Dowson, s.v. İndra-Ahi mücadeleleri: Combaz, 142. Bkz. "Gik ve yer", not 181-94. Yama: Dowson, s.v. Yama'nın Kâla ve ejder maskesi vechesi: Dowson, s.v; Auboyer, 21; Combaz, 61-70. Kâla-cakra (Kâla-çarkı) bir Uygur Buddhist tasavvur idi: Laufer, "Uiguren". Yama'ya türkçe Buddhist metinlerde Erklig Kan (Han) denmekte idi: *Dictionary*, "Erklig". Kâla'nın Zurvân ile alâkası ve at, atlı veya arabacı şeklinde tasavvuru: bkz. Wesendonk. Türklerin Zaman mabudu Öd-tengri, Zurvan-yazdan ile eşdir: Bazın, *Calendriers*, 242; Humbach, 13-4, 31, 38. Türk metinler de Ezrua-Zurvân: Zieme, *Manich.*, satır 440-450. Türkçe metinlerde Öd, Ödleg: *Dictionary*, "ödleg"; Kâşgarî, indeks "öd", "ödleg"; *KB*, beyt 1388-89, 1583, 1586, 5136, 5688, 6095. Yıldızlar "çığrı" sını (çarkını) çeviren ve kut veren zamân timsâli "Evren" (Eider): "Gök ve yer", not 89, 1 86, 505 (Kâşgarî, varak 212 ve *KB*, beyt 92 ile 126'ya atf).

zamân çarkı ve ölüm mabûdu idi (83). İndra, insan görünüşünde; diğeri ise, hem insan, hem havan (ejder, at keçi, sığır) ve felek-zamân çarkı şeklinde tasavvur ediliyordu. İndra, Kâla'nın bir şekli olan ejderi (Ahi) mağlûb etmekle hükümdâr olmuşdu. Kâla-Yama, Yama (ölüm) simâsı ile, Türk Buddhist metinlerinde, Erklîg Kan (Han) adını almakda idi (84). Aynı müşahhas mefhûmun zaman timsâli olan Kâla vechesi ise, Uygur çevresinde. Kâla-cakra (zaman "çığrı"sı, çarkı) nazariyesinde geliştirilerek, Kaşgari'deki ifâdesini bulmuşdu. Yıldız manzûmelerini taşıyan ve zamân ile dönen, bir gök çarkı ("kök çığrısı") tasavvur edilmişti (85). Bu gök çarkını, Evren (eviren:çeviren) denen semâvî ejder çeviriyordu (86). Ejder Evren ile, Hind'deki Ahi adlı zamân ejderinin benzerliği âşikârdır. Evren, *Kutadgubilig*'de hükümdâra kut da vermiş sayılıyordu. Ayrıca, Türklerde Öd-tengri, veya Ödleg adlı zaman mefhûmu, İran zamân mabûdu Zurvân, ve dolayısı ile, Kâla ile alâkalı idi. Ödleg ise, Kâşgari'nin bazı beytlerini verdiği destânda, Hind zaman ve ölüm timsâli Ahi-Kâla-Yama'ya benzer bir mevki tutmaktadır. Mabûdlar kralı İndra'nın zamân timsâli Ahi'yi mağlûb ettiği gibi, Tonga-Alp-Er'de "ajun beği" (88) (dünyâ hâkimi) olmak için, zamân timsâli Ödleg'i zebûn etmişti. Fakat daha sonra, Ödleg, Kâla (zamân: öd, ödleg) vechesinden; Yama (ölüm, Erklîg Kan) simâsına geçip, Tonga-Alp-Er'i öldürmüştü.

Ajun ile Ödleg ve onun ejder şekli Evren, dünyâ ile felek-çarkı ve zamân mânâsında. hem kut verici, hem öldürücü kuvvetlerin remzi olarak, İslâmî Türk (ve İran) edebiyâtında yaşamağa devâm edeceklerdi. Bu remzlerin Tonga-Alp-Er destâmı ile alâkasının unutulmadığı da, yazının sonunda görülecektir.

Tonga-Alp-Er hakkında Kâşgari'nin rivâyetlerinde Türklerin eskiden Ön-Asyada yaşadığı hissini uyandıran bir şahsiyet de, *Hâkânın* kızı, Siyâvûş ile evlenen Kaz'dır (89). Kâşgari, Kaz'ın Kum'da avlandığı ve Kazvîn denen şehrin asıl adının Kaz-oyun olduğunu, çünkü Kaz'ın o şehri binâ edip, orada oynadığını söylemektedir. Kaz, İla suyuna akan bir ırmağa da adını vermişti; çünkü orada da, bir tepede, kale binâ etmişti. Siyâvûş, Buhârâ ilinde, Dîz-i Rûyîn'de, Afrâsiyâb tarafından öldürüldükden sonra, İranlılar, her yıl onun mâtemini tutardı. Milâdî VII.-VIII. yüzyıllarda, bir Türk-Halaç sülâlesinin hâkim olduğu Pencikent'te, bir dıvar resmindeki Türk "yoğ" (matem) usûlünde cenâze merâsimi sahnesi (lev. IV), Prof. Togan'ın, bu resmi münâkaşa ederken,

83- Bkz. yuk. not 82.

84- Bkz. yuk. not 82.

85- *Ibid.*

86- *Ibid.*

87- *Ibid.*

88- Bkz. yuk. not 77.

89- Kâşgari, III, 149-151 (varak 509-10).

ifâdesine nazaran, Kâşgari'de bazı beytleri verilen Tonga-Alp-Er "yoğ" 'ı (90) ile alâkalı olmalı idi. Belenitzkiy (91) ise bu sahnenin, Siyâvûş'un mâtemini tasvîr ettiğini düşünmekte; fakat, Türklerin "yoğ" geleneğine uygun bulunduğunu kaydetmektedir (ölü, kubbe altına konmuş ve muhtemelen yakılacaktır; matem tutanlar, yüzlerini ve kulaklarını kesmektedir). Eğer matem tutulan ve kubbe altında yakılması hazırlanan ölü Siyâvûş ise, elinde ateşli çırağ ile, ön planda diz çökmüş, mahzûn sîmâlı, sarı saçlı ve tâclı kadın, Kaz'ı tasvîr etmiş olmalıdır.

"Chou" devri Çinde, kaz remzinin iki manâsı vardı: Kazların ve diğer su kuşlarının uçuşması, hikmet sâhibi kimselerin veya semâvî ruhların uçup gitmesi manâsına geliyordu (92). Bu manâda, kaz ve su kuşları ölüm remzi idi. Türklerde de, ilk devirlerde rûhun su kuşu şeklinde tasavvur edilmiş olması mümkün gözükmektedir (93). Rosenfield (94), Kuşân kültüründe, *hamsa* (kaz) denen remzin, ruh ile alâkasına işâret etmekle beraber, Kuşân hükümdârlarının kemerinde yer alan bir beylik timsâli de olduğuna dikkati çekmektedir. Nitekim Kâşgaride Türklerde, kaz ve su kuşları remzinin, bey (seyyid) ve kut (*tâli*) timsâli olduğunu bildirmektedir. Türk kaganlarına ve hatunlarına Bilge unvânı verildiğine göre, Kaz adı, "bilge" (hikmet sâhibi) rûhlara atf edilmiş olabilirdi. Nitekim Buddhist Türk metinlerinde, Burkan, "kazlar beği" (96) diye adlandırılırdı. Fakat "Chou"larda, kaz, aynı zamanda sadâkat timsâli olarak, düğün hediyesi idi (97). Tonga Alp-Er'in kızı Siyâvûş'a gelin giden Kaz'ın ismi, belki bu son remz ile ilgili bulunuyordu. Bu son remzin Kök-Türk devrinde, Batı Türkistanda da bilindiği anlaşılmaktadır. Afrâsiyâb adını taşıyan eski Samarğand harâbelerindeki, Kök-Türkler ile alâkalı sarayda, bir dıvar resminde, gelin alayında, kazlar da görülmektedir (98).

Tonga-Alp-Er'in alplık ve erlik unvânları da Kök-Türk, Uygur ve Hâkânî Türk muhîtlerinde, kadim manâlarını muhâfaza etmekte idi. Uygurların da mensûb olduğu, Çinlilerin "T'ie-lê" dediği Türk boyları arasında sayılan Gurgân Ak-Hunları (99) hakkında, Prokop'un naklettiği bir rivâyet (100), bu devirde alplık ve erlik mefhûmlarına ışık tutmaktadır. Ak Hunlarda, kemerli olmakla temâyüz eden alplar teşkilâtı mevcûd idi. Bunlar beraber şölen yapar ve içerdi. Başdaki alp ölünce, diğerleri, canlı olarak onunla gömülmeğe râzı olurdu.

90- Bkz. yuk. not 69.

91- Bkz. Esin, "Butân-i Halaç", 40-42 ve lev. VIII'de verilen kaynaklar.

92- SMT, 241, not 4. "Gök ve yer", not 113 (Williams, "Crane"'e atf).

93- *Ibid.*

94- Rosenfield, 147, 181, 262, 316 (not 12), res. 17.

95- Kâşgari, I, 104; II, 177 (varak 64, 355).

96- Gabain, "TT", X, satır 133.

97- Williams, "Goose".

98- Al'baum, *Afrastab* res. 12. *KT*, not IV/33.

99- Bkz. *Ost-Türken*, 127 ve Franke, "Türkvölker", 42.

100- Dieterich, I, 28.

Ak-Hunlara mümâsil şekilde, Türklerde de mevcûdiyeti aşağıda görülecek olan alplik teşkilâtının, kadîm göçebelere geleneginin (101) devâmı olduğu âşikârdır. Bu bakımdan, Ak-Hun ile Uygur, Kök-Türk ve Hâkânî alplik teşkilâtı ve onun maddî kültür eserlerindeki ifâdeleri de, Tonga-Alp-Er hakkındaki bilgilerimize katkıda bulunacaktır.

Türklerde de, "kur" (102) denen ve mertbe işareti olan kemerin, bazen sayısı kırk-elliye kadar çıkabilen "toku"ları (madenî levhaları), hükümdâr tarafından, erlik timsâli olarak, verilirdi (103). "Er atı (adı)" kazanılması gereken bir unvân idi (104). Er'ler kendilerine "eş-tuş" (105) denen kader -birliği arkadaşları seçerdi. "Eş-tuş"lar aralarında kılıç üzerine, kan ve şarab ile and (106) içerek, "antlıg" / "andlıg" (107) vâfına giriyordu. "Eş"ler, beraber avlanır ve savaşırdı (108). Erler ölünce, onlara "er benküsi" denen âbide yapılırdı (109). Kitâbelerden anlaşıldığına göre, alp unvânı er'den yüksek idi ve er'ler alp'lara tâbi olabiliyordu (110). Clauson'a göre, "alpagu" unvânı, kadîm göçebelere "bagatur"un karşılığı idi ve böylece alpların başı demek idi. Alplar da, "güç" birliği" yaparak, teşkilât tesis ederlerdi (112). Rütbe alâmeti "toku"ları, "kan" (han) verdiği göre (113), belki bütün teşkilât, "Chou"larda olduğu gibi, (114) hükümdâra bağlı idi. Belki de, Ak-Hunlarda (115) olduğu üzere "andlıg"lar, ayrıca ikinci derecede âmirlere de tâbi oluyordu: Bir "alpagu" kitâbesinde, (116) bu kimsenin "antlıg" bir "İç sü-baş" (saray askeri âmiri) olduğu kaydedilmesi, bu imkânı hâtıra getirmektedir.

101- Bkz. yuk. not 25-28; 40-44.

102- Kâşgari, varak 163. Yine bkz. Esin, "Kur-kurşak", not 71. *Id.*, "Samarrâ": 60-62 *Id.*, "Türk ul-acem", 318. Toka, toku: Kâşgari, s.v.

103- "Erdemi bar için kanı ta Aza Tutuk toka teğmiş... Begim, siz er!": Malov, 94 âbide 48, satır 2. "Er Erdem iki elig (kırkiki) tokum". Malov, 97, âbide 49 satır 3.

104- "Er atım yok üçün...": Malov, 735 âbide 41, satır 3.

105- *Dictionary*, eş. "Er atım yok üçün yeti aşnukı eşim taşru ertili": Malov, 73-5, âbide 41, satır 3.

106- Bkz. Inan, "Ant"; Esin, "And" ve *id.*, "Gök-yer", not 420-25. *Ost-Türken*, 64,468 Biçurin, I, 78-9.

107- *Dictionary*, s.v. Malov, 68, âbide 39, satır 2; *ibid.* 31-2, âbide 11, satır 8 (düzeltilmiş okunuş: *Dictionary* "andlıg"). Orkun, III, 193 (andlıg, öküş alpagu âbidesi).

108- Av: "Angda kalar eşim, bin erem" Malov, 73-5 âbide 41, satır 3. Savaş: "beş sünüş sünüşdükde Küli Çur andak bilge eşi, çab eşi erti. Alpi, bükesi erti"; Orkun, I, 138, satır 17.

109- "Er benküsi": Malov, 61, âbide, 32, satır 1.

110- Bir alp olan Bars'a agıt söyleyenler, şöyle demekde idi: "özin üç erig...": Orkun, III, 101, satır 1-3.

111- *Dictionary*, s.v.

112- "Alplar küç bir kılıp arkaşur": Kâşgari, I, 237.

113- Bkz. yuk. not 103.

114- Bkz. yuk. not 25-28.

115- Bkz. yuk. not 100.

116- Orkun, III, 193.

Bu münâsebetle şu sual sorulabilir. Türkler, çince, muharref şekilde, adı "Ya-lo-shan" (117) (belki Atlaşgan) olarak verilen ve ongunları yırtıcı hayvanlar olan, kadim göçbelerin semâvî kılıç (118) şeklindeki mabûduna mümâsil, bir savaş tanrısına tapıyorlardı. Kılıç üzere "andlıg" vasfına girmek, belki bu mabûd ile alâkalı idi. Kâşgari, (119) Türklerin kılıç üzerine and içtiğini anlatırken, Türklerin demiri saydığını ifade etmekte ve "kök temür" tabirini kullanmaktadır. "Kök-temür", gök rengi kılıç mı, veya semâvî kılıç mı idi?

Kâşgari'nin (120) naklettiği beytler, alpago ve alp'ları, hayâlimizde uyandırmaktadır. Alpago'lar yalnız başına, bir orduyu mağlûb edecek kadar yiğit idiler. Alplar, her silâhı, mahâret ile, kullanabilirdi. Bugra'lar (erkek develer) gibi "kök-reşerek" (birbirine kükreyerek), "okuşurlardı" (birbirlerini mubârezeye davet ederler, meydan okurlardı). Birbirlerini "alkaşdıkları" (öğdükleri, alkışladıkları) da olurdu.

Alpların alâmetleri, atlarının kuyruğunun ipekle bağlı, veya örülü olması idi (çermetmek). Öne ve arkaya, aynı mahâretle ok atanlar, başlarına bir çift şâhin kanadı takardı (121) Öz bayrağı olan, "urungu alp"lar, çift "kur" (kemer) (122) takardı. "Kur"un biri kılıç, diğeri "altunlıg keş", yanî altınlı okluk içindi. "Kur"a, kılıç ve okluk dan başka, "suvlık"denen mendil (veya kese) ve başka eşyâ da asılırdı (123).

Alplık alâmetlerinin belirlediği sanat eserleri arasında bazıları bilhassa dikkatimizi çekmeğe lâyıktır. Bir Karluk hükümdârının tahta çıkışını temsil ettiği sanılan, gümüş tabak üzerindeki tasvîrde, hükümdâr, tulgasına çift-kanad ve beline çift-kemer takmış bulunmaktadır (124) (lev. V). Prof. von Gabain'in, Ankara'da toplanan XIII. Altaistik konferansına tebliğinde hükümdâr tasviri olarak işâret ettiği bir Uygur resmindeki (125) atının, hem tulgasında çift-kanad vardır, hem de kendisi, benekli bir yırtıcı hayvan derisinden çakşır giymiştir (lev. III/b). Bu al-

---

117- Pulleyblank, *An-lu-shan*, 16.

118- Bkz. yuk. not 24, 27,40.

119- Kâşgari, varak 182.

120- Kâşgari, I, 144, 183, 237, 359; II, 223, 349.

12- Kâşgari, I, 110.

122- Bkz. Esin "Sâmarraâ" 60-62. *Id.*, "Türk ul-ücem, 318. *Id.*, "Kur-kurşak", res 4'deki kitâbeli Uygur resminde, (Le Coq, *Chotscho*, lev. 7). "Urungu alp"lar, çift kemerli gösterilmiştir. Sibirya'da bulunmuş ve bir Karluk hükümdârının tahta çıktığını gösterdiği sanılan gümüş tepsi üstünde, çift kemerli ve başında çift kanad, hükümdâr tasviri: Pugaçenkova-Rempel", 153, lev. 134 (*KT*, lev. XLIII/b).

123- Bkz. yuk. not 102'deki kaynaklar.

124- Bkz. yuk. not 119.

125- Le Coq, *Chotscho*, lev. 48.

pın atının boynunda da, "Chou" (126) ve "Ting-ling" alplik alâmeti, "kotuz" kuyruğu asılı görülmektedir.

Tonga, arslan, irbiş, bars gibi yırtıcılardan (127) ve "kotuz"dan (128) başka, "büke" (129) ve "böri" (130) (kurd) da, Kök-Türk devrinde, alplik ongunu idiler.

Türkçe "sin" (131) denen mezar heykellerinin ekseriyetle, ölenleri temsil ettiği (132) anlaşıldığına göre, bunlar arasında da alp ve er şahsiyetleri olacağı muhakkaktır. Bilhassa, bellerinde "kur" (askerî mertebe işâreti kemer) (133) ve kama veya okluk taşıyanlar, "er" veya "alp" olsa gerek. Sol eli ile kamayı tutup, sağ eli kadehi göğüs hizasına kaldıranlar ise belki "antlıg/andlıg (134) vasfını haiz idi.

V. Tonga Alp-Er destanının son hâtıraları

Alp Arslan'ın Türklerø vatan olarak fethettiği memleketimizde, *Selçuklu* ve erken *Osmanlı* devrinde, alplik canlı bir müessese idi (135). Bütün alplik gelenekleri kadim İç Asya'ya bağlanıyordu. *Oğuz Boyları*'nın, şölen sırasında, "tolu" (kadch) ve "müç" (içki içmeğe kullanılan boynuz) ile and içmek geleneği, *Oğuz Han* töresi sayılıyordu (136). Timsâli, İç Asyadaki gibi, "kur-kılıç" olan bir "alp-er" müessesesi, *Selçuklu* ve *Osmanlı* ordularında da kurulmuşdu: (137) "*Alâuddin Key-kubâd*"ın alpları, kendi aralarında ve sü-başı ile hükümdâra, kılıç üzerine and içiyorlardı. İç Asya gelenegine uygun olarak, "alay basan bahâdır ve alp-er" ler, bazen saz-şâiri olarak, cezbe içinde "türki" söyleyen, "delir" ve "deli" ler (çoşkun yiğitler), kendilerine and bağı ile bağlı savaş "yâr"ı seçmekte idiler (138). Kaplan postu giymiş (lev. XI, XII, XIII), bazen kaplan "giyim"i (maskeli: lev. X) ile yüzünü gizlemiş alplar, İç Asya'da destânları temsil eden, dinî ve askerî voheli mubâre-

126- Bkz. yuk. not 35.

127- Bkz. yuk. not 29-31.

128- Bkz. yuk. not 123.

129- Bkz. yuk. not 108.

130- "Kagan süsi böri-teg imiş": Orhun, I, 34.

131- *KT*, not II/8, lev. XLVII, XLVIII/a,b.

132- Bkz. Kızlasov, "O naznaçenii...".

133- Bkz. yuk. not 102.

134- Bkz. yuk. not 107.

135- Bkz. "Gök ve yer", not 451-78'de verilen kaynaklar.

136- "Gök ve yer", not 452-57 (Yazıcı-zâde, 204, Levent, 33-4 'Aşık paşa-zâde, Bayezid 3633, 9. böl. varak 4'e aft). Müç: bkz. Radloff, *Wörterbuch*.

137 Bkz. "Gök ve yer", not 451 (Yazıcı-zâde, 211-12, 359-60'a atf). Kur-kılıç: Âşık Paşa-zâde, 4-10.

138- Bkz. Köprülü, 273, not 2 (alplik geleneği). "Alay basan ve bahâdirlik eden alp-er" timsâli kutâs: Yazıcı-zâde, 211. Kutâs, hotoz, kotuz, kotaz: bkz. yuk not 34. Delir: Yazıcı-zâde, 234.

Deli: Sermed Muhtâr, 42. şâiri: bkz. aşığ. not 139.

zeler ve raksları hatırlatıyordu (139). Alplar, İç Asya'da olduğu gibi, atlarının boyuna, bu devirde *kutâs* ve *hotoz* denen, eski adı ile "kotuz" kuyruğunu asıyorlardı (140). Bu alâmet, Osmanlı resimlerinde, ekserî pâdişâha mahsûs idi (lev. XIII/b). Başına "çifte-çeleng" denen, çift kartal kanadı takmak, yine alplık alâmeti idi (141) (lev. XI, XII). Yurdumuzda hâlâ söylenen destânlar ve elde, kadim mertebe işareti mendil. (142) veya kalkan ve kılıç ile, icrâ olunan oyunlar, alp geleneğinin hâtıralarıdır.

Tonga-Alp-Er/Afrâsiyâb destânı, İranlı Firdevsî'nin rivâyetlerinden ilhâm almakla berâber, Yazıcı-zâde, Aşık Paşa-zâde, Firdevsî-i Tavil gibi müellifler, Türk alplık geleneğini de idâme ettirmekte idiler. Nitekim, XV.XVI. yüzyıllarda yaşayan Türk şâiri Firdevsî-i Tavil, "Turan şahı Afrâsiyâb"ı, İranlı adaşından epey farklı olarak anıyordu. Afrâsiyâb'ın ongunları, İç Asya alplık alâmetleri, tonga yerine arslan, kurd (142), (*gurk*). cvren (ejder) (143), yırtıcı kuş (144), Türk Firdevsî tarafından unutulmamıştı. Kâşgari destânında, Afrâsiyâb'ın zamân timsâli ile mücâdelesini (145) safhaları hâtırası da, Ödleg yerine felek çarkı ve "evren"i şeklinde, Türk Firdevsî'nin eserine aks etmişti. Firdevsî-i Tavil'in eserinde Afrâsiyâb, Yakın Doğu cihângîri Süleymân'a şöyle meydan okumakta idi: (143)

"Afrâsiyâb Turân şahıdır. 'Acem mülkü anın eli altındadır.

Keykubâd ile yağdürür. Rüstem-i Zâl, Afrâsiyâb'a cevâb viremez. Anın korkusundan, yedi-başlı cvrenler, mülküne giremezler.... bir na're ursa, râd-i felek kan kaşanur. Çenge girse Kahramân'ı (Merih'i) yılan kuşandırır. Bir aslandır kim Rüstem-i Zâl anın katında tavşandır... (Afrâsiyâb şöyle diyordu): "Ben şol tavşancılık ki.... cihân şâhinleri benim elimde turna gibidir"..... Afrâsiyâb-ı Türk, ol köhne gürk, pûlâd, kalkanın omuzuna salub, çınar ağacı saplı, ejderhâ derisi kaplı, engerek dilli sünüsün eline alub, at'a mahmûz urub, yıldırım gibi gelüb erdi".

139- "Gök ve yer", not 476-78 (Nâi'mâ, VI, 47; John Rylands Library tomar 34; Tuhfat ul-mulûk, Topkapı Kütübh. yazma H. 415, varak 165/a,b, 238/b'a atf).

140- Çifte-çeleng: Evliyâ Çelebi, I,10 (Fâti'h'e Ak Şemseddin tarafından verilmişdi). Kartal kanadı (Sorguç-ı per-i kartal): Celâl-zâde târihi, Topkapı Kütübh., yazma E.H. 1427, varak 166.

141- Bkz. yuk. not 138.

142- Bkz. yuk. not 28.

143- V.M. Kocatürk, *Türk edebiyâtı tarihi* (A. 1964), 301.

KISALTMALAR VE ADI MÜKERREREN GEÇEN ESERLER İÇİN BİBLİYOGRAFİYA

A: Ankara

AA: Alma-ata

ABAW: *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*

AARP: *Art and Archaeology Research papers* (London)

ADAW: *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften*

AIUON: *Annali dell' Istituto Univers. Orientale di Napoli*

K. AKIŞEV 1) "Esik": "Esik'ten tabılğan eskertkiş" *Julduz XI* (AA, 1974).

2) "Issik": "Kurgan Issık" *V Glub' vekov* (AA. 1971).

L.I.AI'baum *Jivopis' Afrasiaba* (T. 1975).

Altun-yaruk: bkz. Radloff.

AM: *Asia Major*

An-lu-shan: bkz. Pulleyblank.

AOASH: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest).

APAW: *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften* (Berlin).

R.ARAT *Eski Türk şiiri* (A. 1965).

'AŞIK PAŞA-ZADE, *Târîh* (I., H. 1332).

J. AUBOYER, *Le Trone dans l'Inde ancienne* (P. 1949).

ADTCF: Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi.

W. BANG- A. VON GABAIN, 1) "TT", I; 2) "TT", II; 3) "TT", III; 4) "TT", IV; 5) "TT", V; *EDTF*, II (Leipzig, 1972).

W. BANG- A. VON GABAIN- G. R. RACHMATI "TT", VI, *EDTF*, II (Leipzig, 1972).

W. BANG-G.R. RACHMATI- "Die Legende von Oghuz Qaghan, *SPAW* (1932).

I.A.BATMANOV- A.C. KUNA, *Pamyatniki drevneturskoy pis mennosti Tuvi* (Kızıl, 1963).

L. BAZIN, 1) *Les Calendriers turcs anciens et médiévaux* (Lille, 1974).

2) "T'opa": "Les Parlers des T' opa-Wei", *TP XXXIX* (118).

- A.N. BERNŞTAM, *Sozial' no ekonomičeskiy stroy Orxonon-Yeniseyskiy Turok VI-VIII. vekov* (M. 1946).
- N. YA. BIÇURIN, *Sobranie svedniy o narodax obitavşiv Sredney Asii* (M. 1950-53). *Bilderatlas*: bkz. Le Coq.
- E. BIOT, *Le Tchéou-li* (Paris, 1851).
- D. BODDE, *Festivals in classical China*, (Princeton, 1975).
- J. BOYLE, *Atâ Malik Juvâini's History of the World-conqueror* (Manchester, 1958). *BSM*: bkz. Le Coq.
- CAJ*: *Central Asiatic Journal*.
- "Cakravartin": bkz. Esin.
- Calendriers*: bkz. Bazin.
- E. CHAVANNES, 1) "Le Cycle turc des douze animaux" *TP* (1906). 2) *Docs.: Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionnelles* (P. 1903). 3) *Notes: Docs ile aynı cild'dedir*. 4) *Sculpture: La Sculpture sur pierre en Chine au temps; des deux dynasties Han* (P. 1953). 5) *SMT: Les Memoires historiques de Se-Ma-Ts'ien*
- CHÊNG TÊ-K'UN, *Chou China* (Cambridge, Mass. 1973).
- G. CLAUSON, 1) *An Etymological dictionary of pre-Thirteenth century Turkish* (Oxford, 1972), 2) "Turk, Mongol, Tungus", *AM*, New series, VIII/1 (1960). "Cycle turc": bkz. Chavannes.
- CT*: *Cultura Turcica* (Ankara, TKAE).
- K. DIETERICH, *Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde* (Leipzig, 1912). *Drevneturskiy Slovar* (M., 1969).
- Dictionary*: bkz. Clauson.
- W. EBERHARD, 1) *Çin târihi* (A. 1947). 2) "Lokal. ": "Lokalkulturen im alten China", *TP*, vol. XXXII (1942). 3) *Şimâl: Çinin şimâl komşuları* (A. 1942) 4) *Toba: Das Toba Reich Nordchinas* (Leyden, 1949). 5) *Weltbild: Sternkunde und Welbild im alten China* (Taipei, 1976). 6) *Westlich China und seine westlichen Nachbarn* (Darmstadt, 1978).
- EDTF*: *Ergebnisse der deutschen Turfan Forschung* (Leipzig, 1972).
- M. ERĠN, *Dede Korkut Kitabı* (A. 1958).
- E. ERKES, "Der Ikonografische Charakter einiger Chou Bronzen", *Artibus Asiae*, IV, (Leipzig 1932).
- E. ESİN, 1) "Alp görünüşü": "Alp şahsiyetinin Türk sanatında görünüşü, I-IV, *TK*, 34 (1965), 70 (1968), 82 (1969), 94 (1970). 2) "And", *Forsch. zur Kunst Asiens in Memor. K. Erdmann IUEFTISE* yayınları (I. 1969). 3) "L' Aıme zoomorphe du guerrier turc" *Protokollband der XII. Tagung der PIAC* (Berlin, 1974). 4) "Butân-ı Halaç", *Türkiyât Mecmuası*, XVII (I. 1972). 5) "Cakravartin": "The

Turkic and Ilkhanid universal monarch representations and the cakravartin", *Proceedings of the XXVth Congress orientologists*, II (Delhi, 1968). 6) "Gök ve yer", *Türk kosmolojisi (İlk devir)* (I. 1979). 7) *KT*;: *İslâmiyetten önceki Türk kültür târihi ve İslâma giriş* (I.1978). 8) "Kur-kurşak", PIAC'ın XX. toplantısına bildiri, *CAJ*'de baskıda. 9) "Sâmarrâ": "The Turk ul-ajam of Sâmarrâ and the paintings attributable to them in the Jawsaq ul-Hâqâni", *KO*, IX/1-2 (W. 1975). 10) "Selçuklu devrine âid resimli bir Anadolu yazması", *Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Târîhi Enstitüsü yayınları*, I (I. 1963). 11) "Togrıl and Kara-kuş", *AIUON*, 36 (N.S. XXVI) (1976).12) "Tös and moncuk *CAJ* /XVI/1 (W. 1972). 13) "Türk ul-acem'lerin eseri Sâmarrâ'da Cavsak ul-Qâkâni dıvar resimleri", *STY*, V (1973).

EVLİYÂ ÇELEBÎ, *Seyâhat-nâme* (I.H. 1314).

L.A. EVTYUXOVA, "Kammenne izvayaniya Yujnoy Sibiri i Mongolii", *MIA*, 23 (M. 1952).

G.A. FEDOROV-DAVIDOV, *Koçevniki Vostoçnoy Evropı* (M. 1966).

O. FRANKE, *Geschichte des chsinesischen Reiches* (B. 1925). 2) "Türkvölker": "Zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens", *APAW* (1904).

A.VON GABAIN, "Türkische Turfan Texte", X. *ADAW*, (Berlin, 1959).

GARDÎZÎ ('ABD UL-HAYY B. ALZAHKAK), *Zayn ul-ahbâr* (Tahran, H. 1347).

A.A.GAVRILOVA, *Mogil'nik Kudurge* (M. 1965).

Geschichte/ bkz. Franke.

Giriş: bkz. Togan.

R. GÖBL, *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, (W. 1967).

M. GRANET, *Danses et legendes dela Chine ancienne* (P., 1959).

J.J.M. DE GROOT, 1) *Hunnen, I: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* (Berlin 1921).

2) *Hunnen, II: Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens* (Berlin, 1926). 3) *The Religious system of China* (Taipei, 1964).

L.N. GUMILEV. *Drevnie Turki* (M. 1967).

HERODOTOS, *L'Enquete*, A. Baguet terc., (P. 1964).

A. HERRMANN, *An Historical map of China* (Edinburgh, 1935).

H. HUMBACH, *Die Baktrische Denkmaeler*, (W. 1966).

Hunnen I, II bkz. de Groot.

İ: Istanbul

İA: *İslâm Ansiklopedisi*

A. INAN, "Eski Türklerde ve folklarda ant'", *Makaleler ve incelemeler* (A. 1968)..

Irk-bittig/ Orkun, c. II,

IÜEFTİSE: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk-İslam Sanatı Enstitüsü.

JA: *Journal Asiatique* (Paris).

K. JETTMAR. *Die Frühen Steppenvölker* (Baden-Baden, 1964).

JRAS: *Journal of the Royal Asiatic Society.*

KAŞGARI (MAHMUD) *Ad-Divân u-lugât it-Turk* (A. 1941-43).

KB: bkz. Yûsuf Hâss Hâcib.

S.P. KISELEV, "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri", *MIA*, IX (M. 1949).

L.P. KIZLASOV, 1) "Arjan": "Uyuskskiy kurgan Arjan", *SA* (M. 1977/2).

2) O" naznaçenii derevneturskix izvayaniy izobrajajuşçix lyudey", *SA*, (M. 1967/2).

S.G. KLAŞTORNIY, *Drevneturskie runičeskie pamyatniki*, (M. 1964).

KO: *Kunst des Orients* (Berlin).

F. KÖPRÜLÜ, *İlk Mutasavvıflar*, (İ., 1918).

KSİİMK: *Kratkie soobşçeniya Instituta material' noy kulturii* (Moskova-Leningrad).

KT: bkz. Esin.

B. LAUFER, "Zur buddhistischen Literatur der Uiguren", *TP*, Serie II, vol. VII (1907).

A.VON LE COQ, 1) *Billderatlas zur kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*

(Berlin, 1925). 2) *BSM: Buddhistische Spatantike Mittelasiens* (Berlin, 1925). 3) *Chotscho* (Berlin, 1913).

A.S. LEVENT, *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri* (A. 1960).

J.E.VAN LOHUIZENDE DE LEEUW, *The Scythian priod*, (Leiden, 1949).

"Lokal.": bkz. Eberhard.

LIU MAU-TSAI- 1) *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2.J.h. bis 6 Jh.n. Chr.*, (W. 1969). 2) *Ost-Türken: Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (W. 1968).

M: Moskova

O. MAENCHEN-HELFEN, *The World of the Huns*, (Berkeley, 1973).

S.E. MALOV, *Eniseyskaya pis' mennost Turkov* (M. 1952).

MASAO MORI, "Çin kaynaklarında Türk, veya Türik adları" *TKEK*, seri II, cild 1/b (I., 1978).

MIA: Materiali i issledovaniya po arxeologii SSSR, (Moskova).

MRTB: Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (Tokyo).

NA'İMÂ *Târîh* (I., H. 1281).

Ost-Türken: bkz. Liu Mau-Tsai.

P. PELLIOT, 1) "Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale", *TP*, XXVI (1928). 2) *Notes to Marco-Polo* (p. 1959).

PIAC: Permanent International Altaistic Conference.

O. PRITSAK, 1) "Kara-Hanlılar", *IA*, (I. 1955). 2) "QARA'", *Z.V.Togan'a Armağan* (I. 1950-55).

J. PRUŠEK, *Chinese statelets and the Northern Barbarians in the period 1400-300 B.C.*, (Dordrecht, 1971).

G.A. PUGAČENKOVA-L.I. REMPEL, *Istoriya isskustv Uzbekistana*, (M. 1965).

E.G. PULLEYBLANK- 1) *AM*, IX: "The consonantal system of old Chinese", I,II. *AM*, IX/1-2, (London 1962). 2) *An-lu-shan: The background of the rebellion of An-lu-shan* (London, 1966).

G.R. RACHMATI W. EBERHARD, "'Türkische Turfan Texte" VII, *EDTF*, I (Leipzig, 1977).

W. RADLOFF, 1) *Altun-yaruk| Suvarnaprabhâsa-sûtra aus dem uigurischen ins deutsche übersetzt* (Leningrad, 1930). 2) *Wörterbuch: Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialects* (G1avenhage, 1960).

R. ROLLE, "Neue Ausgrabungen skytischer und sakischer Grabanlagen, II. Teil, (Kazakistan)", *Praehistorische Zeitschrift*, Bd 47 (Berlin, 1972).

J.M. ROSENFELD, *The Dynastic arts of the Kushans*, (Berkeley, 1967).

S. RUDENKO, 1) *Noın-ula* (Bonn, 1969). 2) *The Pazyryk burials of Iron-age horsemen* (London, 1970).

SA: *Sovetskaya Arxeologiya*.

SAD: *Selçuklu araştırmaları dergisi*

G. SCHMITT, "Wo siedelten nachweislich türkische Staemme im ersten Jh. vor bzw. nach der Zeitwende?" *AOASH*, 24 (Bud. 1971).

SE: *Sovetskaya Etnografiya*

SERMED MUHTÂR, *Müze-i askerî-i Osmâni rehberi* (I., 1920).

SMT: bkz. Chavannes

W.E. SOOTHILL-L. HODOUS, *A dictionary of Chinese Buddhist terms* (Taipei, 1968).

SPAW: *Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften* (Berlin).

ST: *Studia Turcica*.

A. STEIN, *Innermost Asia* (Oxford, 1928).

STY: *Sanat târihi yıllığı* (Istanbul).

O. SÜLEYMANOV, "Yetisudın kone jazıları", *Kazak edebiyâtı* (AA., 25-X-1970).

YA.A.ŞER, *Kamennie izvayaniya Semireç'ya* (M. 1966).

Şiir: bkz. Arat.

Şimâl: bkz. Eberhard.

T: Taşkent.

Tarama: *Tanıkları ile tarama sözlüğü*, TDK (A. 1963-72).

TDK: Türk Dil Kurumu

TK: Türk kültürü

TKA: Türk kültür araştırmaları.

TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

TKEK: Türk kültürü el-kitabı

Z.V. TOGAN, 1) *Giriş: Umûmî Türk târihine giriş* (I., 1970) 2) *Ibn Fadlân's Reisebericht* (Leipzig, 1939).

TP: *T'oung-Pao* (Leyden).

"TT": "Türkische Turfan Texte", "TT", I-VII: bkz. Bang-Gabain; Bang-Gabain-Rachmeti; Rachmati-Eberhard. "TT" X: bkz. Gabain.

UAJ: *Ural-Altäische Jahrbücher* (Hamburg).

UB: Ulan-Bator.

I.H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı târihi*, I (A., 1961).

VANK: *Vestnik Akademii Nauk Kazak. SSR* (AA.).

W.: Wiesbaden.

W. WATSON, *China before the Han dynasty* (London, 1961).

Weltbild: bkz. Eberhard.

Westlich: bkz. Eberhard.

YAZICI-ZÂDE (MEHMET B. SALÂHUDDÎN), *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, M. Th. Houtsma bask. (Leide, 1902).

YUSUF HASS HÂCÎB, *Kutadgu-bilig*, R. Arat neşri, (Istanbul 1947).

P. ZIEME, 1) Erntsegen: "Ein Uigurischer Erntsegen", *Altorientalische Forschungen*, III, (Berlin, 1975). 2) *Manichäische türkische Texte*, (Berlin, 1975).

Levha I- Esik mezarında yatan alp'in kıyafetinin rekonstitüsyonu. Akışev "Esik"den. Bkz not 17-19,37.

Levha I/a,b- Esik mezarında yatan alp'in kıyâfetinden, altın kaplan maskesi ve dağlarda kanatlı bır kaplan tasvir eden altın levha. Akışev, "Issık"dan. Bkz. not 17-19-37.

Levha III/a- Bir "Chou" mezarında bulunmuş, tunç eşyâdan, çift kuş-kanadlı tulga giymiş baş tasvir eden bayrak direği alemleri ile çift-kuş kanadı şeklinde boynuzları olan, yırtıcı başı görünüşün de bir at koşumu. Watson-dan. Bkz. not. 38,

Levha III/b- Uygur şehri Yar-loto'da bulunmuş kağıd üzerine, mürekkebe ile çizilmiş, bir atlı alp tasviri. L. Coq, *Chotscho*, lev. 43.

Levha IV- M.VII.-VIII. yüzyıllarda , bir Halaç -Türk sülalesinin hâkim olduğu Pencikent'de, Türk usulünde, ölümün kubbe altına yatırılıp yakıldığı ve matem tutanların yüzlerini ve kulaklarını kesdiğini gösteren divar resmi. Tonga-Alp, veya Siyâvüş'un ölümünü gösterdiği sınımlanmaktadır. *Jivopis' drevnego Pyancikenta* (M.1954)'dan. Bkz. not 90-91.

Levha V- Sibirya'da bulunmuş bir gümüş tepside, bir Karluk hükümdarının tahta çıkışını gösterdiği sanılan tasvir. Pugaçenkova-Rempel', lev. 134. Bkz. not 122.

Levha VI/a,b- Bezeklik tapınaklarından bir Uygur duvar resminde ve bir dinî bayrak üzerinde, Şimal alp-mabûdu Basaman'ın ve onun yırtıcı kuyruğu şeklindeki tuğunun tasvirleri. Le Coq, *Chostcho*'dan. Bkz. not 72.

Levha VII- Bir Çin mezarında, yırtıcı (kaplan?) maskeli (?) savaş mabûdu, efsârevî Şimâlli-göçebe alp-hükümdârı "Ch'ih-yo" nun tasviri. Bodde, res..2. Bkz. not 36.

Levha VIII/a- Doğu Türkistanda, Kuça'da bulunmuş, Kok-Türk (550-745) veya Uygur (845-1220) devrine âid, boyalı pişmiş topraktan, arslan, veya kaplan postuna bürünmüş heykelin başı. *BSM*, I. lev. 26/a. Bkz. not. 60.

Levha VIII/b- Uygur başkenti Koço 'da bulunmuş, Uygur Kağanlığı devrine âid (845-1220), boyalı, pişmiş topraktan, kaplan postuna bürünmüş heykelin başı. Le Coq, *Bilderatlas*, res. 80. Bkz. not. 60.

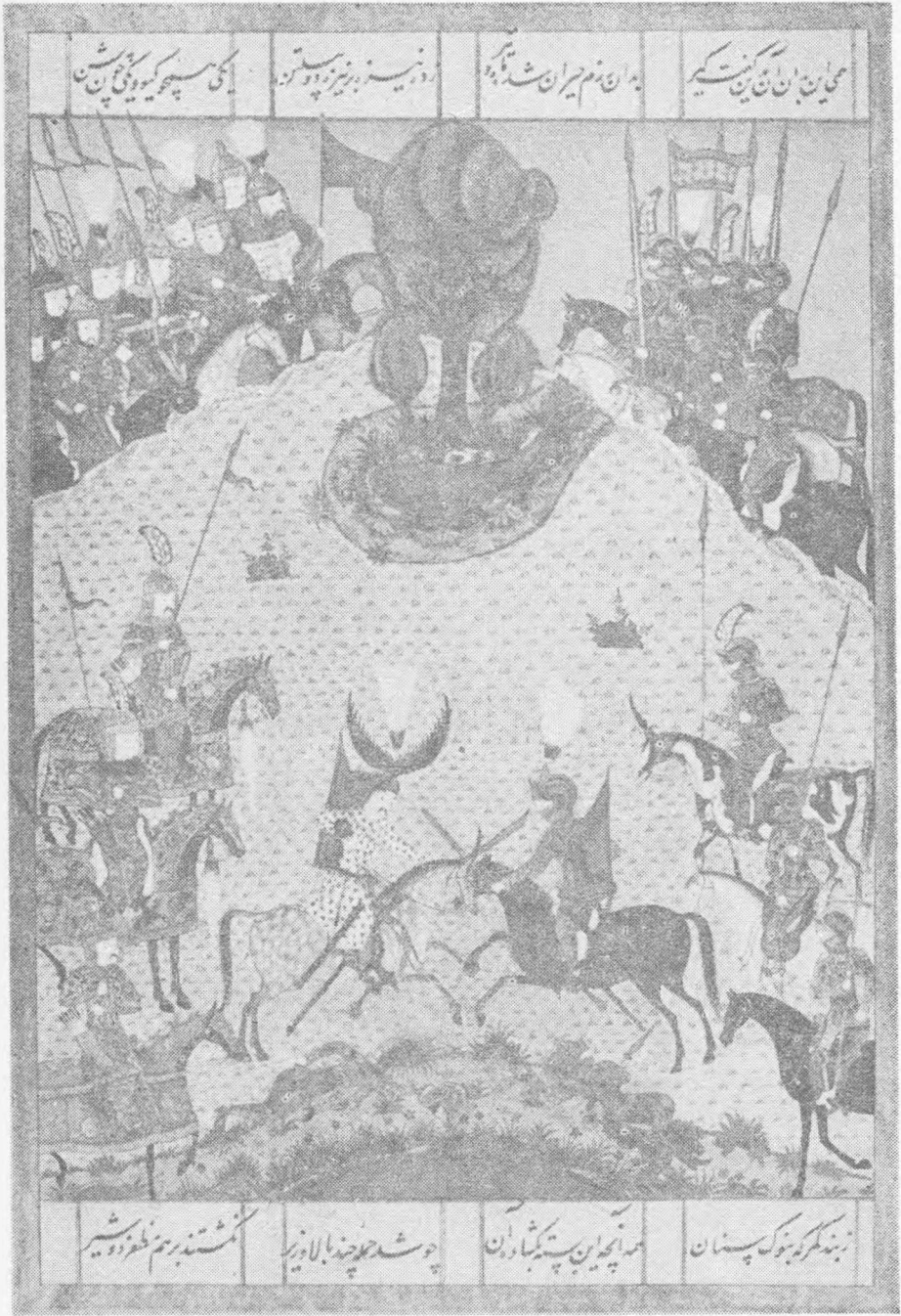
Levha IX/a- Uygur başkerti Koço'da bulunmuş, Uygur Kaganlığı devrine âid (845-1220), bir ipek üzerine resimde, kaplan postuna bürünmüş, alp görünüşünde (lev.IV/a,b ile mukayese ediniz) şahsın tasviri. Staatliche Muscen, Dahlem, Turfan Sammlung, II 4799. Bkz. not 60.

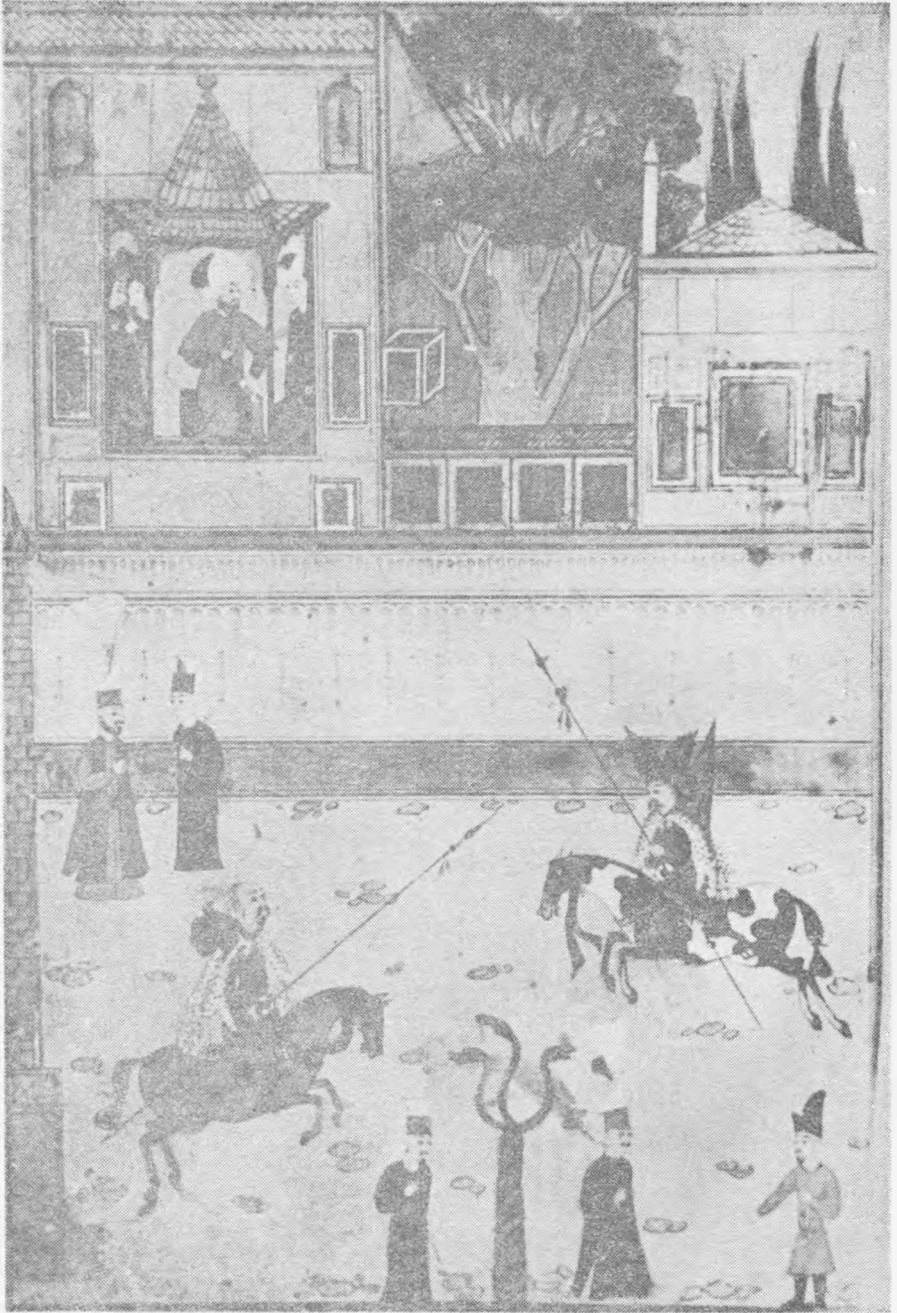
Levha IX/b- Bir Bezeklik Uyghur mabedinde, Oniki hayvanlı takvîmin remzlerini, müşahhas olarak ve uygun maskeler ile tasvir eden, Uyghur harfleri ile türkçe kitâbeli dıvar resmi ("bars" en üst sıradadır) *BSM*, Atlas, lev. 17.

Levha X- Topkapı Kütübhânesi, M.XVI.-XVII. yüzyıllardan *Tuhfat ul-mülûk* yazmasında (H. 415), kaplan "giyim"i (maskesi) giymiş, kaplan postu ile örtülü at'a binmiş bir mubâriz resmi. Bkz. not 138.

L.çvha XI- Topkapı Kütübhânesi, H. 965/1557 tarihli *Süleyman-nâme*'de (H.1517) varak 212'de kaplan postu ve "çift çeleng"li bir Türk alpi ile bir Freng'in mübârezesini gösteren resim. Bkz. not 138.

Levha XII- Topkapı Kütübhanesi, H.990/1582 tarihli III. Murâd Sûr-nâme'sinde (H.1344) iki kaplan postlu alpin mubârezesini gösteren resim. Bkz. not 138-39.

Levha XIII/a-oJohn Rylands Kütübhânesi, tomar 34'deki Osmanlı resminde, Ocakağası çorbacılar ve kaplan postlu Yeniçeriler. Bkz. not 138-39.

Levha XIII/b- Topkapı Kütübhânesi, H. 992/1584 târihli *Hüner-nâme*'de (H.1524), kaplan postu giymiş Yavuz Sultan Selim'in "irbiş" (ak Sibiryâ kaplanı) avladığını gösteren resim. N Anafarta, *Hüner-nâme* (I. 1969) lev. 19.